

70. Spector S. The Holocaust of Volhynian Jews, 1941-1944 / S.Spector. – Jerusalem, 1990. – 383 p.
71. The History of Rokytne. By The Committee / Translated by Selwyn Rose. – P. 36 [Електронний ресурс] // JewishGen: [веб-сайт]. – Режим доступу: <http://www.jewishgen.org/yizkor/volyn2/vol028.html#Page36> – Дата доступу: 03.06.2016.
72. The Yad Vashem Archiv (Israel, Jerusalem). 0.93 Survivors of the Shoah – Visual History Foundation, established by Steven Spielberg – Collection of Testimonies.
73. The Yad Vashem Archiv (Israel, Jerusalem). М 33/1095; М 33/753.
74. The Yad Vashem Archiv (Israel, Jerusalem). М. 52.
75. United States Holocaust Memorial Museum (USHMM). Oral history collection RG-50.030

УДК 930:343.264(477)

В.Данильчук

ОСТАРБАЙТЕРИ З УКРАЇНИ: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД ПРОБЛЕМ ВИВЕЗЕННЯ ТА РЕПАТРІАЦІЇ

У статті проаналізовано основні напрями наукового вивчення проблеми вивезення населення з території України, зокрема з Рівненщини, на примусові роботи у Третій рейх. Здійснено огляд тематичних праць, присвячених вивезенню, перебуванню оstarбайтерів за кордоном в період Другої світової війни та репатріаційним процесам.

Ключові слова: оstarбайтери, німецький окупаційний режим, репатріація, Третій рейх, Рівненщина.

В статье проанализированы главные направления научного изучения проблемы вывоза населения с территории Украины, в частности из Ровенщины, на принудительные работы в Третий рейх. Осуществлен обзор тематических изданий, посвященных вывозу, пребыванию оstarбайтеров за рубежом в период Второй мировой войны и репатриационным процессам.

Ключевые слова: оstarбайтеры, немецкий оккупационный режим, репатриация, Третий рейх, Ровенщина.

The historiographical analysis of the problem of the population deportation from the territory of Ukraine for forced labour in the Third

Reich during the period of SWW and its future repatriation bears out the significant scientific achievements in this field.

The Soviet research heritage made is distinctly determined by the party apparatus ideological frames is presented by general collective publishings where the German use of the Ukrainian populations forced labour is overviewed. General tendencies of the mentioned processes are studied by the authors of monographs of that times, however, some regional features and some other peculiarities are still half-baked. However, the Soviet period publishings, where the question of the forced population deportation to Germany is interpreted to some extent, are marked by prejudice, one track mind and stereotypeness of the coverage of events.

In the works of modern Ukrainian researchers the study of the regional specification of the process of the Ukrainian population forced deportation, besides the understanding of the Ostarbeiter status in the context of the German occupation policy and the Stalin's regime, is becoming actual; the verbal statements and interviews of ex-Ostarbeiters, the policy of memory about the events of that times are the subject of the analysis.

Key words: ostarbeiters, the German occupational regime, repatriation, The Third Reich, Rivne region.

На сучасному етапі розвитку історичної науки спостережено поживлення дослідницького інтересу до проблем, пов'язаних із примусовим вивезенням українського населення до рейху під час Другої світової війни, зокрема йдеться про актуалізацію регіональних досліджень у цьому напрямі та те, що предметом аналізу стають усні розповіді та інтерв'ю колишніх оstarбайтерів. Втім, коло для пошуку і деталізації окремих характеристик означеного процесу все ще залишається достатньо широким: перед науковцями стоїть низка завдань, серед яких уточнення деяких аспектів визначеної тематики, зокрема з'ясування кількісних даних, а також розроблення нових дослідницьких методик і підходів задля її найповнішого об'єктивного висвітлення та реконструкції. Ґрунтовні напрацювання з питань вивезення населення на примусові роботи до рейху та його репатріації мають російські, білоруські, німецькі, голландські дослідники та вчені з діаспори. Цінним є те, що їхні праці опираються на документи закордонних архівів, а тому допомагають цілісно охарактеризувати означені процеси.

Аналіз публікацій із визначеної проблематики дав змогу розподілити їх на чотири групи: радянську, сучасну українську, зарубіжну та групу досліджень учених діаспори. Втім, у рамках цієї публікації детальніше розглянемо тематичні видання радянської та сучасної української історіографії.

У радянській історіографії трактування історичних явищ було зумовлено пануванням ідеології Комуністичної партії (КП), домінуючими були дослідження переважно військових та політичних подій періоду Другої світової війни. Висвітленню означених питань присвячено низку масштабних колективних видань [23; 24; 25; 26], про оstarбайтерів у яких згадано лише побіжно.

Порівняно більш ґрунтовно проблему вивезення населення України до Німеччини розглянуто у тритомнику «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941-1945 рр.» [78], де зокрема наведено відомості про чисельність вивезених з УРСР до рейху громадян – 2,4 млн., на які зорієнтовувалися історики упродовж тривалого періоду. Вважаємо за необхідне підкреслити як позитивне те, що у цій роботі явище примусового використання праці мільйонів радянських людей потрактовано як «один із найтяжчих злочинів фашизму».

Опір населення фашистським загарбникам у розрізі окремого регіону – Рівненщини – розглянуто у праці Л.Кизи [29]. Робота, яку написано в руслі марксистсько-ленінської методології, відзначається історичною неточністю і перебільшенням ролі КП у період окупації. Відтак, автор доводить, що «...з Рівненщини було вивезено близько 50 тис. осіб, зокрема 11 тис. лише з 10-ти центральних та південних районів, натомість з північних регіонів і скрізь, де діяли радянські партизанські загони, гітлерівцям не вдалося здійснити відправки людей в рабство» [29, с. 34–35]. Як бачимо, перебільшеною є роль у цьому процесі радянських партизан і необґрунтовано виглядає географія процесів вивезення населення Рівненщини та кількісні показники.

Однією з перших радянських наукових розвідок, присвячених насамперед проблемам вивезення мирного населення з окупованих німцями територій, є дослідження І.Слинька [70]. На основі архівних джерел автор визначив

конкретні причини вивезення, серед яких: забезпечення зростаючих потреб у робочій силі, примусова участь іноземних робітників у війні на боці Німеччини, знищення або ж послаблення народів «нижчої раси», знелюднення окупованих радянських територій для переселення туди німців.

Ґрунтовні дослідження з проблеми залучення українського населення до праці у Німеччині належать М.Ковалю. У своїх працях [32; 33] вчений окреслює передумови і безпосередньо процес насильницького вивезення, систему подальшого використання праці українських робітників у Німеччині, наголошуючи на їхньому найбільш складному та безправному становищі у середовищі робітників з різних країн.

У томі «Історія міст і сіл Української РСР. Ровенська область» двадцятишеститомного видання [28] вміщено 49 нарисів про міста, районні центри й найвизначніші населені пункти області, а також 299 довідок про центри сільських рад. У праці не описано власне явище примусового вивезення місцевих мешканців на роботи до Німеччини, однак наведено окремі кількісні показники згаданого процесу в деяких населених пунктах, а також представлено узагальнену цифру вивезених з області – 22 272 особи, яку повторювали пізніше у наступних виданнях.

Частково проблему вивезення населення з СРСР до Німеччини у період Другої світової війни розкрито у роботі М.Загорулька та А.Юденкова [22], у якій наголошено, що економічне використання окупованих радянських територій задля поповнення власних продовольчих ресурсів та робочої сили було одним із пунктів гітлерівських планів досягнення світового панування.

У монографії Т. Першиної «Фашистський геноцид в Україні. 1941-1944» [63] детально проаналізовано політику терору німецької адміністрації щодо місцевого населення та військовополонених на окупованій Україні, висвітлено ідеологічне підґрунтя «злочинів німецько-фашистських загарбників».

Достатньо інформативною в руслі опрацювання означеної проблеми вважаємо книгу істориків-літераторів Д.Мельникова та Л.Чорної [52], у якій представлено особливості функціонування насильницького апарату Німеччини, зокрема розкрито злочинну діяльність спецслужб рейху, висвітлено теоретичний і практичний

аспекти генерального плану «Ост». Водночас автори зосереджують увагу на злочинах гітлерівців на окупованих територіях, методах знищення слов'янських та інших народів тощо.

Таким чином, глибоких спеціальних досліджень, присвячених проблемам «східних робітників», в означуваний час було створено небагато. Причинами цього варто вважати те, що цивільних робітників, які були змушені працювати у Німеччині та окупованих нею країнах, здебільшого розглядали як колаборантів, а в суспільстві домінували чіткі ідеологічні установки щодо уникнення підняття небажаних тем.

Проблема примусового вивезення місцевого населення на роботи до рейху набула актуальності на етапі здобуття незалежності України та демократизації українського суспільства, що був прикметний зміною поглядів та підходів до висвітлення історичних процесів періоду Другої світової війни. В загальноукраїнських масштабах над питаннями, пов'язаними із розробленням проблеми оstarбайтерів, продовжував працювати М.Коваль. Зокрема, йдеться про аналіз складного становища «східних робітників» в умовах «німецько-фашистського», сталінського режимів [31].

У контексті окупаційної політики Німеччини вказану проблематику охарактеризовано у науковій студії В.Кучера та П.Чернеги. Для того, щоб підкреслити жорстокість методів, за допомогою яких реалізовували процес вивезення українського населення, автори оперують таким порівнянням – «вся окупована територія України перетворилася на мисливський полігон» [40].

У монографічному дослідженні В.Литвина [46] розкрито різні аспекти процесу масового рекрутування українського населення та використання його праці у Німеччині. Характеризуючи загальні тенденції цього процесу, вчений наводить інформацію про кількість вивезених з окремих областей та чисельність громадян, які повернулися в Україну – 1,8 млн.

Колектив дослідників у праці «Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941-1945», присвятив один (13-й), розділ проблемі насильницького вивезення населення окупованих територій і його подальшої репатріації. Матеріал розподілено на кілька тематичних рубрик, у яких загалом потрактовано сутність процесів вивезення та репатріації [5]. У «Книзі Пам'яті України.

Рівненська область» [30] представлено кількісні дані процесу вивезення, зокрема зазначено, що з Рівненщини на примусові роботи до Німеччини було вивезено 22 530 осіб.

В умовах розвитку історичної науки незалежної України набули актуальності регіональні дослідження примусового вивезення українських громадян, уточнення кількості вивезених, порівняння становища українців з різних адміністративно-територіальних одиниць окупованої України за кордоном тощо. В означеному руслі працювали М.Бака [4], М.Груба [16], М.Ковальський та В.Ченцов [34], які у своїх роботах з проблем мобілізації і вивезення робочої сили з України послуговувалися матеріалами, що окреслюють цей процес на територіях Дніпропетровщини, Полтави та Донецька, однак його особливостей у вказаних регіонах не визначали.

Специфіка насильницького вивезення населення Поділля була предметом наукового зацікавлення С.Гальчака [11]. Учений розглядає політику та практичні дії нацистського окупаційного режиму з насильницької мобілізації людських ресурсів, дискримінацію, умови життя подільських оstarбайтерів у рейху, протидію подолян гітлерівським загарбникам у лавах радянських партизан, сил національно-визвольного спрямування, європейського руху Опору. Крім того, науковець аналізує механізм репатріації, ставлення партійно-державного керівництва СРСР і УРСР до примусових робітників, висвітлює адаптацію останніх у суспільстві тощо.

Історико-соціальний аналіз життя оstarбайтерів, вивезених з Києва й області, та репатріаційні процеси окреслено у низці публікацій Т.Пастушенко [59–62], у яких, зокрема, розкрито зміни у правовому статусі, життєвих циклах, культурних цінностях, настроях, поведінці цієї категорії людей від часу вивезення на територію рейху до моменту повернення й адаптації на Батьківщині. Також схарактеризовано соціальний склад досліджуваної групи, визначено відмінності мобілізаційної політики у м. Києві та його районах, уточнено статистичні дані щодо вивезеного з області та репатрійованого туди населення. Цінністю робіт є використання значної кількості спогадів та інтерв'ю з колишніми оstarбайтерами та їхня наукова інтерпретація.

У працях Т.Лапан [41–43] уперше комплексно проаналізовано проблему вербування та вивезення українців з різних частин окупованої території УРСР до Німеччини у період Другої світової війни. Важливою новацією дослідницького пошуку є те, що становище остарбайтерів використано як підґрунтя порівняльного аналізу політики німецьких окупаційних органів у дистрикті «Галичина» з політикою, запровадженою на решті території України.

Особливості заходів з організації трудової мобілізації на території дистрикту «Галичина», вжитих окупаційною владою, умови життя, праці та елементи соціального захисту галицьких українців у Німеччині, політику Українського центрального комітету (УЦК) стосовно трудової мобілізації робочої сили для потреб Німеччини, ставлення Української греко-католицької церкви (УГКЦ) до залучення галичан у економіку Третього рейху розкрито у кандидатському дослідженні Е.Андріїв [2].

Загальні аспекти життя та праці українських робітників у Німеччині розглянуто у статтях Я.Довгополого [19], Т.Соловійової [71]. Регіональну специфіку процесу вивезення українського населення Рівненщини, Донеччини, Миколаївщини, Полтавщини, Чернігівщини представлено у роботах В.Данильчук, В.Лахно, О.Мармілової, Т.Турчин, Р.Чернявського, О.Сидоренко, Л.Нестеренко [17; 44; 49; 76; 79; 69; 56] та ін.

Визначальні тенденції сучасної німецької історіографії щодо проблеми примусової праці робітників з України під час Другої світової війни опрацьовано М.Дубик [20; 21]. Дослідниця зауважує, що в зарубіжній історіографії примусові робітники з України нечасто є самостійним об'єктом дослідження, зазвичай, таких осіб розглядають у контексті збірного терміна «остарбайтери». Крім того, західній історіографії властиве висвітлення проблеми використання примусової праці на прикладі окремих регіонів, міст і навіть підприємств.

А.Меляков у своїх доробках вивчає масові джерела з історії вивезення цивільного населення Харківщини, які зберігаються у Держархіві Харківської області. Ці джерела науковець розподіляє на такі основні групи: матеріали органів місцевого самоврядування та німецької адміністрації, листи остарбайтерів,

матеріали відділу у справах репатріації. Для детального аналізу епістолярної спадщини остарбайтерів автор пропонує згрупувати листи за кількома видами, як-от: листи-вітання, скарги, прохання, сповіді та інформативні листи [51].

Проблемі колабораціонізму на території рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в роки Другої світової війни присвячено монографію В.Шайкан [80]. У руслі названої теми дослідниця піднімає питання стратегії виживання різних категорій населення в екстремальних умовах. Прикметно, що автор розмежує окремі види та форми співпраці з окупантами, визначаючи особистісну мотивацію поведінки людей, розглядає і питання примусової мобілізації робочої сили з України до Німеччини.

Проблематика усної історії як методу і джерела дослідження, а також збирання та аналіз усних розповідей колишніх остарбайтерів, вивчення специфіки реконструкції минулого крізь призму спогадів та інтерв'ю, з'ясування особливостей політики пам'яті СРСР і ФРН періоду «холодної війни» щодо примусової праці населення у Німеччині, визначення співвідношення колективної та індивідуальної пам'яті – спектр напрямів наукового пошуку Г.Грінченко [14; 15]. Методикою збирання усних свідчень учасників подій періоду нацистської окупації території України в роки Другої світової війни ділиться у одній з публікацій Н.Павловська [58]. Творчість остарбайтерів у німецькій неволі аналізується у статті І.Азарх [1].

Створення нацистами системи таборів, організацію масового вивезення мешканців України на примусові роботи та способи дискримінації, яким піддавали «робітників зі сходу», умови їхнього життя і праці в Німеччині, долі після повернення на Батьківщину, а також роботу фонду «Взаєморозуміння і примирення» при Кабінеті міністрів України схарактеризовано у публіцистичній хроніці А.Кравченко та С.Батурина [36].

Історико-бібліографічну систематизацію української легальної преси періоду німецької окупації як цілісного і самостійного явища виконав К.Курилишин [38]. На основі матеріалів україномовної легальної періодики 1939-1944 рр. автор вивчав життя українців в умовах німецької окупації [39].

Шляхом аналізу змісту публікацій легальних україномовних пресових органів Генеральної губернії та рейхскомісаріату «Україна» автор робить висновки щодо умов вербування, процесу перебування українців на примусових роботах, особливостей регламентації життя останніх за кордоном.

Особливості агітаційно-пропагандистської діяльності органів німецької окупаційної влади серед населення України у 1941-1944 рр. засобами друку, радіо та кіно, побут і дозвілля окупантів розкрито у наукових доробках М.Михайлюк [53–55]. Автор з'ясовує ступінь ефективності агітаційно-пропагандистських зусиль німецької окупаційної влади, наголошує, що періодичні видання поставали як вагомий елемент нацистської пропаганди і одним із завдань, яке вони виконували, було вербування населення на роботи до Німеччини.

Система заходів щодо виходу друком пресових видань, вжитих німецькою владою у РКУ, розповсюдження, контроль за легальними пресовими органами на різних етапах війни, діяльність окремих видавництв розглянуто у дослідженні В.Яременко [81]. Про вплив нацистської пропаганди на населення окупованої України йдеться у науковій статті О.Яшан [82]. Проблему формування німецького інформаційного простору в РКУ та в зоні військової адміністрації України під час Другої світової війни комплексно простудійовано у монографії О.Салати [68]. Автор з'ясовує механізми, методи та засоби реалізації інформаційної політики Німеччини на окупованих територіях України, аналізує інформаційне протистояння між нацистською Німеччиною та СРСР, простежує вплив німецького інформаційного простору на свідомість та дії українського населення.

Про окремі аспекти опору партизанського та повстанського руху вивезенню українського населення на примусові роботи до рейху йдеться у працях В.Мазурка, Р.Пономаренка, В.Ковальчука, А.Кентія, В.Дзьобака, Г.Стародубець, І.Льюшина [47; 48; 64; 35; 57; 72; 27] тощо.

Автори-упорядники науково-довідкового видання «Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941-1945 рр.)» [77] на базі архівних документів висвітлюють історію створення партизанських формувань, що

вели бойову та диверсійну діяльність в Україні та за її межами, розкривають питання, пов'язані з організацією, основними напрямками діяльності Українського штабу партизанського руху (УШПР), нелегального ЦК КП(б)У, обласних штабів партизанського руху та позицією стосовно вивезення населення на примусові роботи до Німеччини тощо.

У монографії В.Гриневича [13] шляхом вивчення значного фактичного матеріалу охарактеризовано настрої суспільства та морально-психологічний стан населення України в роки війни. Автор зауважує, що ставлення населення до радянської влади частково виявлялося під час проведення мобілізаційної кампанії до Червоної армії: на сході України мобілізація 1941 р. проходила з великими труднощами, а в західних областях її фактично було зірвано.

Адміністративні перетворення під час німецької окупації України, структуру органів управління цього періоду, політичну ситуацію в регіоні розглянуто у статтях О.Бажана, І.Дерейка, П.Рекотова [3; 18; 66; 67].

Питання релігійної ситуації в Україні в умовах «нового порядку» вивчають О.Лисенко, Н.Стоколос [45; 73] та ін. О.Лисенко у праці «Церковне життя в Україні. 1943-1946 рр.» [45] стверджує, що під час тимчасової гітлерівської окупації розпочалося певне відродження релігійного життя, зумовлене намаганням німецької влади у такий спосіб забезпечити собі відносну лояльність з боку віруючої частини населення. Відтак, духовенство тією чи іншою мірою виявилось причетним до акцій вивезення населення на роботи до рейху, оскільки його звернення до народу часто мали агітаційний зміст.

Економічна політика рейху на території України, її значення в руслі реалізації планів за світове панування, а також матеріально-побутові умови українського населення є предметом наукових інтересів І.Ветрова [9; 10]. У своїх працях автор простежує процес експлуатації українців від часу запровадження обов'язкової трудової повинності безпосередньо на окупованих територіях до моменту примусового залучення мешканців різних регіонів до праці в Німеччині. Окупаційну політику насильницького вивезення та використання праці робітників з

України у нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни аналізує О.Потильчак [65].

Діяльність окупаційних органів влади в аграрному секторі економіки, спрямовану на вилучення матеріальних ресурсів українського села в інтересах рейху, соціальну політику нацистів щодо селян, методи та обсяги залучення українського селянства до примусових робіт у Німеччині висвітлено у науковій розвідці Н.Глушенюк [12].

Створення та функціонування репатріаційних органів, їхню загальну структуру і прикметні особливості діяльності розкриває у своїх роботах О.Буцько [6–8]. Український вектор системи примусової репатріації радянських громадян до СРСР на завершальному етапі Другої світової війни та після її закінчення, а також наслідки цього процесу для радянських громадян і політичного іміджу СРСР у світі проаналізовано у доробках М.Куницького [37], Н.Мелешко [50]. Вагомими за обсягом і тематикою дослідження вважаємо наукові праці Л.Стрільчук, у яких простудійовано процеси репатріації радянських громадян після закінчення Другої світової війни, функціонування таборів для переміщених осіб на території окупації союзників [74; 75].

Таким чином, радянська історіографія насамперед вивчала військові та політичні події періоду Другої світової війни, загальні тенденції окупаційного режиму. Проблема вивезення населення України на примусові роботи до Німеччини розглядалася лише в поодиноких публікаціях і здебільшого у контексті розкриття інших злочинів нацистів на окупованих територіях. Визначальними особливостями радянських праць із означеної проблематики є суб'єктивізм, упередженість в оцінках, заангажованість та однобічність у висвітленні окремих подій. Крім того, засекреченість архівних матеріалів унеможлилювала відображення специфіки окупаційної політики у сфері трудових ресурсів різних українських територій.

Натомість, надбанням сучасної української історичної науки є низка різноманітних тематичних праць, присвячених подіям Другої світової війни, специфіці окупаційного режиму на території України, процесу вивезення мешканців окремих

регіонів на примусові роботи до рейху, умовам їхнього перебування за кордоном та основним аспектам повернення оstarбайтерів на Батьківщину. Важливим є те, що предметом аналізу стають усні розповіді та інтерв'ю колишніх оstarбайтерів і пам'ять про тогочасні події.

Джерела та література

1. Азарх І. Українці в німецькій неволі / І.Азарх // Сумська старовина. – 2009. – № 28–29. – С. 72–87.
2. Андріїв Е.П. Мобілізація трудового населення Галичини нацистською Німеччиною (1941–1944): автореф. дис. ... канд. іст. наук / Е.П. Андріїв; Ін-т українознав. ім. І.Крип'якевича НАН України. – Львів, 2010. – 16 с.
3. Бажан О. Українські допоміжні військові формування збройних сил Німеччини на території рейхскомісаріату «Україна» / О.Бажан, І.Дерейко // Історичний журнал. – 2005. – № 4. – С. 16–24.
4. Бака М. Полтавські «остарбайтери» у фашистській Німеччині / М.Бака // Історія України: маловідомі імена, події, факти: зб. ст. – К., 2001. – Вип. 15. – С. 185–190.
5. Безсмертя. Книга пам'яті України, 1941–1945 рр. / Гол. редкол.: І.Герасимов, І.Муковський, П.Панченко [та ін.]. – К., 2000. – 944 с.
6. Буцько О. В неоплаченном долгу: к вопросу о компенсации труда рабов Третьего рейха / О.Буцько // Сторінки воєнної історії України. – К., 2000. – Вип. 4. – С. 90–95.
7. Буцько О.В. «С возвращением»: Судьба укр. граждан, репатриированных на Родину / О.В. Буцько // Сторінки воєнної історії України. – К., 1998. – Вип. 2. – С. 148–162.
8. Буцько О. Створення і діяльність радянських органів репатріації, 1944–1946 рр. / О.Буцько // Сторінки воєнної історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Ч. 3. – С. 206–212.
9. Ветров І. Економічна експансія третього рейху в Україні, 1941–1944 рр. / І.Ветров. – К., 2000. – 232 с.
10. Ветров І. Фінансова політика нацистської Німеччини та держав-сателітів на окупованій території України (1939–1944 рр.) / І.Ветров // Архіви окупації. 1941–1944. – 2-ге вид. – К., 2008. – С. 774–781.

11. Гальчак С. На узбіччі суспільства: Доля українських «остарбайтерів» (Поділля, 1942-2007 рр.) / С.Гальчак. – Вінниця, 2009. – 768 с.
12. Глушенок Н.М. Аграрна політика Німеччини в рейхскомісаріаті «Україна» 1941-1944 рр.: автореф. дис... канд. іст. наук / Н.М. Глушенок; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2005. – 20 с.
13. Гриневич В. Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни, 1939-1945 рр. / В.Гриневич. – К., 2007. – 520 с.
14. Грінченко Г. Між визволенням і визнанням : примусова праця в нацистській Німеччині в політиці пам'яті СРСР і ФРН часів «холодної війни» / Г.Грінченко. – Х.: НТМТ, 2010. – 336 с.
15. Грінченко Г. Усні свідчення колишніх остарбайтерів: спроба аналізу / Г.Грінченко // Україна модерна. – 2007. – № 11. – С. 111–126.
16. Груба М. Оккупаційний режим в годы Великой Отечественной войны. Угон в Германию / М.Груба // Летопись Донбасса: краеведческий сб. – Донецк, 1994. – Вып. 2. – С. 162–166.
17. Данильчук В. Рейхскомісаріат – Рейхові: українці з Рівненщини на примусових роботах в Австрії та Німеччині / В.Данильчук. – Рівне, 2013. – 282 с.
18. Дерейко І. Структура окупаційних органів Райхскомісаріату «Україна» / І.Дерейко // Сторінки воєнної історії України. – К., 2004. – Вип. 8. – Ч. 1. – С. 259–268.
19. Довгополий Я. Українці на примусових роботах у Третьюму Райху / Я.Довгополий // Всесвіт. – 2001. – № 3–4. – С. 127–129.
20. Дубик М. Використання праці примусових робітників з України: основні тенденції в сучасній зарубіжній історіографії / М.Дубик // Сторінки воєнної історії України. – К., 2004. – Вип. 8. – Ч. 1. – С. 47–52.
21. Дубик М. Проблема примусової праці робітників з України під час Другої світової війни у сучасних німецькомовних наукових виданнях / М.Дубик // «...То була неволя»: спогади та листи остарбайтерів / упоряд.: Т.В. Пастушенко, М.Ю. Шевченко. – К., 2006. – С. 43–49.

22. Загорулько М. Крах плана «Ольденбург»: о срыве экономических планов фашистской Германии на оккупированной территории СССР / М.Загорулько, А.Юденков. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Экономика, 1974. – 338 с.
23. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945 гг. В 6 т. / Ред. комиссия: П.Н. Поспелов (пред.) [и др.]. – М., 1960-1965.
24. История Второй мировой войны, 1939-1945. В 12 т. / Гл. ред. комиссия: А.А. Гречко (пред.), П.А. Жилин (зам. пред.), Е.М. Жуков (зам. пред.), В.Г. Куликов (зам. пред.), Г.А. Арбатов [и др.]. – М., 1973-1982.
25. История СССР с древнейших времен до наших дней. В 12 т. Т. 10: Советский Союз в годы Великой Отечественной войны, 1941-1945 / Гл. редкол.: А.М. Самсонов (отв. ред.) [и др.]; редкол. тома: П.С. Болдырев, М.Г. Брагин, В.Н. Евстигнеев [и др.]. – М.: Наука, 1976. – 727 с.
26. История Украинской ССР. У 2 т. Т. 2 / Гл. редкол.: К.К. Дубина (гл. ред.), И.А. Гуржий (зам. гл. ред.) [и др.]; редкол. тома: П.П. Гудзенко, И.Н. Мельникова, Л.В. Олейник [и др.]. – К., 1969. – 899 с.
27. Ільющин І. Українська повстанська армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939-1945 рр.) / І.Ільющин. – К., 2009. – 399 с.
28. Історія міст і сіл Української РСР. У 26 т. Ровенська область / гол. редкол.: П.Т. Тронько (голова), І.І. Компанієць, А.Д. Скаба [та ін.]; редкол. тому: А.В. Мяловицький (голова), С.В. Колтунюк [та ін.]. – К., 1973. – 655 с.
29. Кизя Л. Народні месники: з історії партизанського руху на Ровенщині / Л.Кизя. – Л., 1960. – 172 с.
30. Книга Пам'яті України: Рівненська область. У 3 т. / Гол. редкол.: І.О. Герасимов, А.В. Коваль, І.Г. Вишневський [та ін.]; обл. редкол.: Г.Т. Харчук, Б.В. Бобер, Т.В. Бикова, Г.В. Бухало [та ін.]. – Львів, 1994-1995.
31. Коваль М. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.) / М.Коваль. – К.: Вид. дім «Альтернативи», 1999. – 336 с.

32. Коваль М. Борьба населения Украины против фашистского рабства / М.Коваль. – К., 1979. – 134 с.
33. Коваль М. Історія пам'ятає: кривавий шлях фашистів на Україні / М.Коваль. – К., 1965. – 112 с.
34. Ковальський М. «Фільтраційні справи» – невідомі джерела державних архівів / М.Ковальський, В.Ченцов // Архіви України. – 1993. – № 1-3. – С. 35–44.
35. Ковальчук В. Діяльність ОУН(б) і Запілля УПА на Волині й Південному Поліссі (1941-1944 рр.) / В.Ковальчук. – Торонто; Львів, 2006. – 497 с.
36. Кравченко А. Українські невільники Третього рейху (минуле і сучасність): публіцистична хроніка / А.Кравченко, С.Батурин. – Львів, 2005. – 268 с.
37. Куницький М. Примусова репатріація радянських громадян до СРСР після Другої світової війни (український вектор) / М.Куницький; наук. ред. Л.Стрільчук. – Луцьк, 2007. – 248 с.
38. Курилишин К. Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939-1944 рр.): іст.-бібліограф. дослідж. У 2 т / К.Курилишин; НАН України, Львів. нац. наук. бі-ка ім. В.Стефаника, Відділ україніки, Від-ня «НДЦ періодики»; наук. ред.-консульт. М.М. Романюк. – Львів, 2007.
39. Курилишин К. Українське життя в умовах німецької окупації (1939-1944 рр.): за матеріалами україномовної легальної преси / К.Курилишин; наук. консульт. Я.Р. Дашкевич; наук. ред. М.М. Романюк. – Львів, 2010. – 328 с.
40. Кучер В. Україна у Другій світовій війні (1939-1945) / В.Кучер, П.Чернега. – К.: Генеза, 2004. – 272 с.
41. Лапан Т.Д. Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці і побуту у неволі (1939-1945 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук / Т.Д. Лапан; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2005. – 20 с.
42. Лапан Т. Порівняльний аналіз становища українців дистрикту Галичина і райхскомісаріату Україна на роботах у Німеччині під час Другої світової війни / Т.Лапан // Ефективність державного управління: Зб. наук. пр. – Львів, 2004-2005. – Вип. 6-7. – С. 146–152.
43. Лапан Т. Українські жінки на примусових роботах у Третьому Рейху / Т.Лапан // Україна модерна. – 2007. – № 11. – С. 127–138.
44. Лахно В. Місцева окупаційна преса Полтавщини про виїзд і перебування української робочої сили в країнах Третього Райху / В.Лахно // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Рівне: РДГУ. – 2010. – Вип. 20. – С. 43–46.
45. Лисенко О. Церковне життя в Україні, 1943-1946 / О.Лисенко; НАН України, Ін-т історії України; відп. ред. М.В. Коваль. – К., 1998. – 404 с.
46. Литвин В. Україна в Другій світовій війні (1939-1945) / В.Литвин. – К.: Вид. дім «Лі-Терра», 2004. – 464 с.
47. Мазурок В. Рух Опору на Волині у 1941-1943 рр. / В.Мазурок // Архіви окупації, 1941-1944. – 2-ге вид. – К., 2008. – С. 804–811.
48. Мазурок В. Самостійницький рух на Волині в 1943-1945 рр. / В.Мазурок // Сторінки воєнної історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Ч. 2. – С. 456–465.
49. Мармілова О. «Донецький вісник» як джерело вивчення історії оstarбайтерів Донеччини / О.Мармілова // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Рівне: РДГУ. – 2010. – Вип. 20. – С. 312–315.
50. Мелешко Н.Б. Система органів репатріації «переміщених осіб» на території Української РСР (1944-1953): організація, структура, функціонування: автореф. дис... канд. іст. наук / Н.Б. Мелешко; Ін-т історичної освіти Нац. пед. ун-ту імені М.П. Драгоманова. – Київ, 2014. – 20 с.
51. Меляков А. До розширення джерельної бази досліджень з історії депортації населення України до Німеччини у 1941-1944 рр. / А.Меляков // Сторінки воєнної історії України. – К., 2004. – Вип. 8. – Ч. 1. – С. 132–145.
52. Мельников Д. Империя смерти: аппарат насилия в нацистской Германии, 1933-1945 / Д.Мельников, Л.Черная. – М., 1988. – 414 с.
53. Михайлюк М.В. Агітаційно-пропагандистська діяльність органів німецької окупаційної влади серед населення України (1941-1944 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук / М.В. Михайлюк; Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». – К., 2006. – 22 с.

54. Михайлюк М. Нацистська пропаганда в окупованому Києві / М.Михайлюк // Український історичний журнал. – 2006. – № 1. – С. 131–144.
55. Михайлюк М. Нацистський режим в Україні: побут і дозвілля окупантів / М.Михайлюк // Історичний журнал. – 2007. – № 5. – С. 101–110.
56. Нестеренко Л.О. Остарбайтери Чернігівщини: вербування, умови праці на чужині та життя після повернення / Л.О. Нестеренко // Наукові праці істор. факультету Запорізького нац. ун-ту. – 2015. – Вип. 42. – С. 153–161.
57. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: історичні нариси / В.В. Дзьобак, І.І. Льюшин, Г.В. Касьянов, А.В. Кентій [та ін.]; Відп. ред. С.В. Кульчицький. – К.: Наукова думка, 2005. – 496 с.
58. Павловська Н. До питання про методика збирання усних свідчень учасників подій періоду нацистської окупації території України в роки Другої світової війни / Н.Павловська // Архіви України. – 2005. – № 1/3. – С. 470–473.
59. Пастушенко Т. «В'їзд репатріантів до Києва заборонено...»: повоєнне життя колишніх остарбайтерів та військовополонених в Україні / Т.Пастушенко; наук ред. О.Лисенко. – К., 2011. – 164 с.
60. Пастушенко Т. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942-1953) / Т.Пастушенко; Ін-т історії України НАН України; наук. ред. О.Є. Лисенко. – К., 2009. – 282 с.
61. Пастушенко Т. До питання про взаємовідносини у середовищі українських примусових робітників нацистської Німеччини / Т.Пастушенко // Друга світова війна і доля народів України. – К., 2005. – С. 84–92.
62. Пастушенко Т. Ульріх Герберт про політику та практику «використання іноземців» у військовій економіці Третього рейху / Т.Пастушенко // Сторінки воєнної історії України. – К., 2004. – Вип. 8. – Ч. 1. – С. 59–74.
63. Першина Т. Фашистський геноцид на Україні 1941-1944. / Т.Першина; АН УССР, Ін-т истории. – К.: Наукова думка, 1985. – 170 с.

64. Пономаренко Р. Боротьба ОУН–УПА з німецькими окупантами в роки Другої світової війни / Р.Пономаренко // Київська старовина. – 2007. – № 3. – С. 95–107.
65. Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та «остарбайтерів» з України у нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни / О.Потильчак. – К., 1998. – 49 с.
66. Рекотов П. Адміністративний, судовий та поліцейський апарат рейхскомісаріату «Україна» (1941-1944 рр.) / П.Рекотов // Нова політика. – 1997. – № 3. – С. 51–56.
67. Рекотов П. Органи управління на окупованій території України (1941-1944 рр.) / П.Рекотов // УІЖ. – 1997. – № 3. – С. 90–101.
68. Салата О. Формування німецького інформаційного простору в Рейхскомісаріаті «Україна» та в зоні військової адміністрації (червень 1941-1944 рр.) / О.Салата. – Донецьк: Норд-Прес, 2010. – 362 с.
69. Сидоренко О. «Російсько-радянська» каральна система проти полтавців-остарбайтерів та колишніх військовополонених – червоноармійців у 40-ві – початок 50-х років / О.Сидоренко // Треті Череванівські читання [матеріали Всеукр. наук. конф.]. – Полтава, 2016. – С. 148–158.
70. Слинько І. Угон населення України в фашистське рабство / І.Слинько // Німецько-фашистський окупаційний режим (1941-1944 гг.). – М.: Политиздат, 1965. – С. 219–230.
71. Соловйова Т. Робітники зі Сходу в роки Другої світової війни : свідчення очевидців / Т.Соловйова // Історія в середніх і вищих навчальних закладах України. – 2005. – № 7. – С. 15–17.
72. Стародубець Г. Генеза українського повстанського запілля / Г.Стародубець. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. – 464 с.
73. Стоколос Н. Конфесійна політика окупаційної адміністрації рейхскомісаріату «Україна» в 1941-1942 рр. / Н.Стоколос // УІЖ. – 2004. – № 3. – С. 91–112.
74. Стрільчук Л. Доля військовополонених і депортованих громадян СРСР у роки Другої світової війни та після її закінчення / Л.Стрільчук // Науковий вісник Волинського

- державного ун-ту ім. Лесі Українки. Історичні науки. – 1998. – № 1. – С. 94–98.
75. Стрільчук Л. Еміграція з України в роки Другої світової війни та після її закінчення: політичний, національний та релігійний аспекти / Л.Стрільчук // Друга світова війна і доля народів України. – К., 2007. – С. 211–216.
76. Турчин Т. Сучасна українська історіографія про умови праці та побуту українських «остарбайтерів» у Німеччині в роки Другої світової війни / Т.Турчин // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Рівне: РДГУ. – 2010. – Вип. 20. – С. 309–312.
77. Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941-1945 рр.): наук.-довід. вид. / редкол.: В.А. Смолій (голова), Р.П. Безсмертний, В.В. Казакевич [та ін.]; авт.-упоряд.: В.С. Лозицький (кер.), О.В. Бажан, А.В.Кентій [та ін.]. – К.: Парламентське вид-во, 2001. – 319 с.
78. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського союзу, 1941-1945 рр. У 3 т. / Редкол.: І.Д. Назаренко [та ін.]. – К., 1967-1969.
79. Чернявський В. Качественный и количественный состав населения, вывезенного на принудительные работы в Третий рейх в 1941-1944 годах (на материалах Николаевской области) / В.Чернявський // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Рівне. – 2010. – Вип. 20. – С. 225–229.
80. Шайкан В. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни / В.Шайкан. – Кривий Ріг: Мінерал, 2005. – 451 с.
81. Яременко В.М. Політика німецького окупаційного режиму щодо преси в рейхскомісаріаті «Україна» (1941-1944 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук / В.М. Яременко; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2008. – 17 с.
82. Яшан О. Вплив нацистської пропаганди на населення окупованої України / О.Яшан // Друга світова війна і доля народів України. – К., 2007. – С. 58–65.